

ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

УДК 159.922.7:316.613.434

Т. С. Карпінська

Сьогодні викликає занепокоєння факт зростання агресивності молоді. При цьому практика свідчить, що вияви агресивності часто трапляються у дошкільному віці (бійки, негативне ставлення одне до одного, плач, бажання образити однолітка неприємними словами, навмисне намагання влаштувати конфлікт, небажання поступитися, ділитися, прагнення у відповідь на звичайні розпорядження зробити все навпаки, інколи таке наполягання на чомусь, що інших це дратує, тощо). Шкідливість агресивності для цього віку поглиблюється тим, що саме у цей період відбувається інтенсивний розвиток особистості, засвоєння соціальних норм поведінки. Важливо вчити дітей конструктивно взаємодіяти з однолітками, дорослими, адже засвоєні форми поведінки у цьому віці багато в чому визначають її у подальшому житті дитини. Тому у дошкільних закладах освіти необхідно приділяти увагу корекції та профілактиці агресивності поведінки.

Сучасна цивілізація не лише не подавляє, але й стимулює і культивує вияви агресії та насильства. “Агресія окупується”, – писав А. Басс [11]. Як приклад, він наводив міфи американської історії, які прославляють ідеї захоплення і насилля, діяльність мафії тощо. З цього приводу викликають інтерес пошуки у сфері соціальної філософії [6]. Зокрема, А. Назаретян стверджував, що впродовж усієї історії послідовно перетворювався вигляд цивілізації. Це призвело до того, що “досить високий рівень інтелектуального розвитку перетворює мораль зі свого боку у критичний інструмент перевірки на доцільність дій...” [6, с. 133]. На думку А. Басса, для здійснення корекції агресивної поведінки слід перебудувати економіку, закони з метою не винагороджувати агресію [11].

Г. Паренс (представник психоаналізу) стверджує, що основним шляхом подолання почуття ворожості є вивільнення енергії, яка накопичилась, через словесне вираження в контексті значущих взаємин дітей з батьками [7].

Варто звернути увагу на проблему відреагування на агресію чи катарсис. З. Фрейд стверджував, що агресія, яка не знайшла виходу, призводить до страждань та загрожує важкими руйнуваннями для особистості індивіда [8]. Проте, сучасний цивілізований світ не надає можливості для нормальних виявів природних схильностей і сублімації агресивних спонук [4]. Тому, якщо витіснення агресії не вирішує проблеми, то “треба зруйнувати інше та інших, щоб не зруйнувати самого себе” [8, с. 365]. Але така ідея руйнування інших є, щонайменше, неетичною. Тому, З. Фрейд вводить поняття катарсису, що пов’язується з розрядкою агресивності на об’єктах. Як такий об’єкт агресії можуть виступати лялька, комп’ютерні ігри тощо. Відреагування є можливим у процесі перегляду теле- чи відеофільму агресивного змісту, у спортивних змаганнях з боротьби (псевдоагресія за Е. Фроммом) чи при спостереженні за агресивними діями.

Однак, питання про те, чи сприяють зазначені вище дії розрядці чи навпаки стимулюванню агресії є доволі суперечливим. Дослідження останніх років виявили обмежений характер застосування всіх цих методів, а іноді – і зовсім протилежні ефекти. Було зазначено, зокрема, що зниження рівня агресивності необов’язково відбувається внаслідок участі у так званих катарсичних діях, що має місце лише у суто специфічних обставинах, коли розгнівані індивіди спричиняють біль саме суб’єктам, які безпосередньо спровокували їх на таку поведінку [11, с. 173]. Окремими дослідниками було встановлено, що після перегляду кіно- чи відеопродукції агресивного змісту рівень агресивності суттєво підвищувався.

Розрядці агресивних імпульсів сприяє спорт, як ритуалізована форма боротьби. Так, Е. Фромм [9] вважав, що ігрова агресія, до якої відносять спорт, не має жодних негативних мотивацій, пов’язаних із гнівом чи ненавистю. Проте, у такому випадку немає й агресивних імпульсів. Імовірно, повинно

йтись про розрядку агресії у спортивній боротьбі, причому в ролі учасника. Так, за даними досліджень, в осіб, які спостерігали за змаганнями з агресивних видів спорту (боксу, боротьби, хокею, футболу), відмічалось збільшення агресивності [13, с. 27–32].

Психіатр У. Меннінгер зазначає, що “змагальні ігри забезпечують задоволення інстинктивного агресивного потягу” [12, с. 340]. Проте, Л. Берковіц [1] у своїх дослідженнях не зміг знайти простих і неспростовних результатів на підтримку ідеї про те, що в результаті інтенсивної фізичної діяльності агресія знижується.

Мета статті – визначити причини агресивної поведінки дітей дошкільного віку й експериментально обґрунтувати ефективність профілактики агресивності у дошкільників.

З метою визначення детермінант агресивної поведінки ми використовували експертну оцінку педагогів, “Шкалу агресивності” (Р. Огрінас, R. Frankovski); проєктивні методики “Малюнок неіснуючої тварини”, тест фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, “Тест-фільм Рене Жіля”; “Тест руки” (Б. Брайклін, З. Піотровський, Е. Вагнер); опитувальники для батьків: “Тест батьківського ставлення” (А. Варга і В. Столін), Методику PARI Е. Шеффер та І. Белла (адаптація Т. Нещерет); статистичні – побудова таблиць і графіків абсолютного розподілу частот, кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції r-Спірмена). У дослідженні взяло участь 503 дітей у віці 6–7 років, а також 30 педагогів та 350 батьків (матерів). При цьому педагоги виступали як експерти.

На основі визначення основних причини, які сприяють виникненню агресивної поведінки у дітей дошкільного віку, розроблено психокорекційний тренінг з метою попередження агресивної поведінки дошкільників. Цей тренінг було апробовано у дитячих садках № 11 “Пізнайко” і № 18 “Зернятко” м. Івано-Франківська, підготовчих групах НВК с. Угринів, с. Вільшаниця Тисменицького району, ЗОШ I–III ступенів м. Тисмениці та ЗОШ I–III ступенів с. Чернелиця Городенківського району Івано-Франківської області.

Психокорекційний тренінг розраховано на 14 академічних годин. Заняття проводяться двічі на тиждень, тривалістю 25–30 хвилин. Кількість дітей у групі – 6–10 осіб (загальна кількість дітей – 60).

Проведене дослідження надало можливість виявити низку специфічних індивідуально-особистісних і соціально-психологічних характеристик, що властиві агресивним дошкільникам: низький рівень соціальної адаптації (коефіцієнт GCR – 39,6–44,2 %); домінуючий тип реакції – “з фіксацією на задоволенні потреби” (NP – у 43,9 %), а стосовно спрямованості – екстрапунітивні реакції (E – у 65,9 %), які зосереджені на зовнішнє довкілля, а не на себе. Водночас часто агресивні дошкільники використовують поведінку ворожості, докору на адресу оточення, не визнаючи своєї провини. Визначено, що: агресивним дошкільникам є властивими високий рівень фрустрації (49,9 %) та прагнення до домінування (45 %); навички самоконтролю не сформовано у 45,6 % агресивних дітей; у 35,5 % таких дітей спостерігається низький рівень сформованості моральних уявлень.

Соціально-психологічні чинники, які провокують агресивну поведінку дітей дошкільного віку складають такі показники: 17,7 % агресивних дітей виховуються у неповних сім'ях, а кожна сьома дитина є агресивною; найбільший відсоток агресивних дітей – з робітничих сімей і сімей торговців; 84,8 % опитаних батьків агресивних дошкільників ставляться до дитини за типом “інфантилізації”, що свідчить про сприймання батьками дитину як маленьку, непристосовану до життєвих труднощів та не надають можливості їй виявити самостійність у прийнятті рішень; серед опитаних матерів агресивних дітей дошкільного віку виявлено 63,8 %, яким властиво “відчуття самопожертви”, тобто присвячення свого життя дитині, забувши про власні наміри професійної самореалізації. У результаті психодіагностичного дослідження виявлено, що 135 опитаних агресивних дітей (27,8 %) зростають у сім'ях будівельників, різноробочих тощо, 124 дитини виховуються у сім'ях підприємців, торговців.

Простежено відмінності у виявах агресивної поведінки з позиції гендерної приналежності і виявлено, що хлопчики дошкільного віку частіше виявляють фізичну агресію (36,02 %), а агресивні дівчатка – вербальну (40,25 %).

Застосування кореляційного аналізу даних (метод кореляції Спірмена) надав можливість виявити структуру зв'язків із 17 показників, які корелюють між собою. Аналіз надав можливість виокремити набір найбільш значущих змінних, що певною мірою впливають на рівень агресії дітей дошкільного віку.

Зокрема ми виявили значущу негативну кореляцію між: фізичною агресією та коефіцієнтом соціальної адаптації ($r = -0,48, p \leq 0,05$); вербальною агресією і коефіцієнтом соціальної адаптації ($r = -0,42, p \leq 0,05$); непрямою агресією та коефіцієнтом соціальної адаптації ($r = -0,49, p \leq 0,05$); індексом агресивності і коефіцієнтом соціальної адаптації ($r = -0,53, p \leq 0,05$). Існує позитивна слабка кореляція між рівнем соціальної адаптації й освітою батьків ($r = 0,22, p \leq 0,05$). Виявлено такі взаємозв'язки:

1) між рівнем фізичної агресії та типом спілкування за шкалою “авторитарної гіперсоціалізації” ($r = 0,66, p \leq 0,05$); помірний зв'язок між вербальною агресією і типом спілкування за шкалою “авторитарної гіперсоціалізації” ($r = 0,32, p \leq 0,05$); між непрямою агресією та типом спілкування за шкалою “авторитарної гіперсоціалізації” ($r = 0,32, p \leq 0,05$); між індексом агресії і типом спілкування за шкалою “авторитарної гіперсоціалізації” ($r = 0,41, p \leq 0,05$); між показниками фізичної агресії та шкалою “інфантилізму” ($r = 0,53, p \leq 0,05$); помірний значущий зв'язок між вербальною агресією і шкалою “інфантилізму” ($r = 0,39, p \leq 0,05$); обернений помірний зв'язок між непрямою агресією та шкалою “інфантилізму” ($r = -0,46, p \leq 0,05$); значущу помірну кореляцію між виявами фізичної агресії і типом батьківського ставлення “прийняття-знехтування” ($r = 0,39, p \leq 0,05$); між вербальною агресією та типом батьківського ставлення “прийняття-знехтування” ($r = 0,41, p \leq 0,05$); між непрямою агресією і типом батьківського ставлення “прийняття-знехтування” ($r = 0,56, p \leq 0,05$); між показником

загального індексу агресії та типом батьківського ставлення “прийняття-знехтування” ($r = 0,52, p \leq 0,05$);

2) зворотні помірні зв'язки між показниками соціальної взаємодії і непрямою агресією ($r = -0,29, p \leq 0,05$); між показниками соціальної взаємодії та загальним індексом агресії ($r = -0,30, p \leq 0,05$); між показниками соціальної взаємодії і показником агресії за тестом “Рука” ($r = -0,20, p \leq 0,05$);

3) середній прямий зв'язок між показниками фізичної агресії та рівнем сформованості моральних уявлень дошкільників ($r = 0,69, p \leq 0,05$); між вербальною агресією і рівнем сформованості моральних уявлень дошкільників ($r = 0,59, p \leq 0,05$); між непрямою агресією та рівнем сформованості моральних уявлень дошкільників ($r = 0,49, p \leq 0,05$); між загальним індексом агресії і рівнем сформованості моральних уявлень дошкільників ($r = 0,57, p \leq 0,05$).

Спостерігається зворотний зв'язок між фізичною агресивністю та типом ставлення “кооперації” ($r = -0,57, p \leq 0,05$).

Отже, основними детермінантами агресивної поведінки дошкільників є: індивідуально-психологічні (високий рівень тривожності, прагнення домінувати серед однолітків, низький рівень сформованості самоконтролю, моральних уявлень); соціально-психологічні (низький рівень соціальної адаптації, неадекватний тип батьківського ставлення, а саме: авторитарна гіперсоціалізація, надмірна інфантилізація дитини батьками, нехтування батьками своєї дитини).

Основними **принципами** психопрофілактичної роботи стали:

1. Принцип комплексного підходу у профілактичній роботі.
2. Принцип попередження у діяльності, у контексті соціальної взаємодії, який реалізується шляхом моделювання життєвих ситуацій.
3. Принцип нормативності розвитку, що передбачає постійне порівняння індивідуальних особливостей з віковою нормою, урахування закономірностей вікового розвитку.
4. Принцип випередження у профілактичній роботі: урахування зони найближчого розвитку і прагнення досягнути максимально можливих змін.

5. Принцип системності розвитку психічної діяльності.

6. Принцип урахування провідної діяльності. Для дошкільників – це сюжетно-рольова гра.

У психопрофілактичній роботі з дітьми дошкільного віку ми поставили такі **завдання**:

1. Зниження рівня тривожності й емоційної напруженості дітей.

2. Формування в них адекватних самооцінки та рівня домагань.

3. Ігрова корекція агресивної поведінки, відреагування негативних емоцій.

4. Прищеплення дітям навичок самоконтролю, саморегуляції свого емоційного стану і стримування агресії.

5. Навчання технікам ауторелаксації.

6. Формування в дітей адекватних моральних уявлень.

Основним засобом психокорекційного тренінгу психопрофілактичної програми стала гра. Однією з теоретичних основ психопрофілактики є центрована на дитині ігротерапія, котра за словами Г. Лендрет [4] становить собою цілісну терапевтичну систему. В ігротерапії, центрованої на дитині, ключем впливу і розвитку є саме взаємини, а не використання іграшок чи інтерпретація поведінки.

Цієї точки зору дотримувались А. Фройд, Д. Муштакас, В. Екландер, А. Захаров, А. Співаковська, О. Бовть, Г. Хузеєва. Ігротерапія сприяє розвитку міжособистісних взаємин через виконання дитиною ролі. Також гра є провідною діяльністю, у якій формуються основні новоутворення особистості дитини: потребнісно-мотиваційна сфера (Д. Ельконін, О. Леонт'єв), діяльність поведінки (Е. Смірнова), емоційна сфера та сфера самопізнання.

При розробці психопрофілактичної програми велику увагу ми звертали на вибір способів впливу. Активні способи впливу передбачали використання рухливих ігор, фізичних вправ для відреагування негативних емоцій і зняття емоційного напруження, опанування технік ауторелаксації та саморегуляції для стримування і зняття агресивних імпульсів. Також, у силу того, що ми

розглядаємо агресивну поведінку як певний тип реагування на зовнішні стимули, об'єктом впливу повинна стати поведінка дітей. Тому метою у нас було навчити дітей конструктивним формам поведінки, які альтернативні агресивній. Для цього відпрацьовувались моделі прийнятної поведінки й емоційного реагування.

Щоб реалізувати цей підхід роботи з дітьми, ми використовували такі форми роботи:

- бесіда;
- вправи;
- рольове програвання моделей бажаної поведінки у різних життєвих ситуаціях;
- етюди, пантоміма, психогімнастика;
- малювання;
- фізичні вправи, рухливі ігри;
- техніки ауторелаксації.

При роботі з дітьми дошкільного віку, нами було враховано, що доволі увага в них ще не сформована, тому ми прагнули забезпечити часту зміну видів діяльності: бесіди змінювались рухливими іграми, етюди – малюванням тощо.

Кожне заняття мало таку **структуру**:

1. *Розминка*. На цьому етапі відбувалось входження дітей у тренінгові заняття. Для зняття тривожності та емоційної напруженості дітей ми використовували рухові ігрові вправи, музику.

2. *Основна частина*. На цей етап відводилась основна частина часу й основне змістовне навантаження. Саме на цьому етапі ми використовували ігри та вправи, спрямовані на попередження агресивності дошкільників. У перерві між двома вправами також включались рухові ігри, вправи на релаксацію.

3. *Розрядка*. Завданням цього етапу є забезпечення виходу з тієї психологічної атмосфери, яка виникла під час основної частини заняття. Як і на першому етапі, тут ми використовували рухові ігри.

Для виявлення ефективності психопрофілактичної роботи з дітьми було проведено формувальний експеримент, в якому взяло участь 60 дітей, 30 з яких – діти з високими показниками агресивності (експериментальна група), а 30 – діти, у яких агресивність не було виявлено (контрольна група). Досліджувались лише ті сторони психічного розвитку, де були виявлені суттєві відмінності між агресивними та неагресивними дітьми. Отже, згідно з нашим дослідженням, у межах нашої програми ми брали до уваги такий блок параметрів: 1) фізична агресія; 2) непрямая агресія; 3) вербальна агресія; 4) індекс загальної агресії; 5) коефіцієнт соціальної адаптації GCR.

Ws параметри ми отримали, використавши такі методики: Методика С. Розенцвейга, що надала можливість виявити коефіцієнт соціальної адаптації GCR; “Тест-Рука” Е. Вагнера, який виявляє індекс загальної агресивності, анкетування й експертні оцінки вчителів, що виявляють фізичну, вербальну та непряму агресії.

Порівняння даних констатувального і формувального експерименту, отриманих в експериментальній та контрольній групах до і після тренінгу, свідчить про наявність позитивної динаміки.

Достовірні відмінності у значеннях характеристик спостерігаються в експериментальній групі відносно контрольної. Це свідчить про позитивну тенденцію стосовно попередження агресії дошкільників. При цьому найбільш значуща позитивна динаміка спостерігається стосовно вербальної агресії (у 32,1 % дітей) та непрямой (у 28,6 % дошкільників), що підтверджує необхідність навчання дітей поведінково-когнітивним способам придушення агресивних імпульсів. Зниження показників індексу агресивності і рівня фізичної агресії відмічено у 14,3 % та 17,9 % дошкільників відповідно; у трьох учасників спостерігається незначне підвищення (у середньому на два бали) рівня непрямой агресії, що теж може бути пов'язано з опануванням поведінково-когнітивних технік. І хоча в цілому позитивні зміни стосовно фізичної та загальної агресії не є настільки суттєвими, як у плані вербальної і непрямой агресії, проте їх наявність теж свідчить про ефективність тренінгу.

Що стосується соціально-психологічного показника, то не виявлено достовірних відмінностей між даними, отриманими в контрольній та експериментальній групах після проведення тренінгової роботи за показниками соціальної адаптації (коефіцієнт GCR).

Відсутність суттєвих відмінностей стосовно показника коефіцієнта соціальної адаптації пояснюється певним збільшенням їх значення у контрольній групі за час проведення програми. Але, якщо в експериментальній групі це зростання виявилось достовірним, то в контрольній – незначущим. Цим підтверджується факт наявності певної вікової динаміки соціальних навичок і моральних уявлень. Однак, наявність очевидних змін, а також достовірних відмінностей в експериментальній групі свідчить про те, що спеціально організована робота з розвитку навичок соціальної взаємодії дітей допомагає прискорити цей процес, тому здійснювати її необхідно.

Отже, з поданого вище можна зробити такі висновки:

1. Детермінантами агресивної поведінки дошкільників є: індивідуально-психологічні (високий рівень тривожності, прагнення домінувати серед однолітків, низький рівень сформованості самоконтролю, моральних уявлень); соціально-психологічні (низький рівень соціальної адаптації, неадекватний тип батьківського ставлення, а саме: авторитарна гіперсоціалізація, надмірна інфантилізація дитини батьками, нехтування батьками своєї дитини).

2. Основними шляхами попередження агресивної поведінки є відрагування та катарсис, що пов'язується з розрядкою агресивності на об'єктах, в якості яких виступають лялька, комп'ютерні ігри тощо. Відреагування є можливим у процесі перегляду теле- чи відеофільму агресивного змісту, у спортивних змаганнях з боротьби.

3. Дієвим способом зниження агресивної поведінки в дітей є активний метод, оснований на руховій активності, адже, адреналін, який завжди супроводжує напруження, гнів, “згоряє” під час фізичних робіт.

4. При використанні психопрофілактичної програми з метою зниження агресивної поведінки дошкільників спостерігається позитивна динаміка

стосовно зниження фізичної, вербальної, непрямой агресії; незначні зміни відбуваються стосовно показника коефіцієнта соціальної адаптації, що свідчить про вікову динаміку моральних уявлень та соціальних навичок.

Список використаної літератури

1. Берковиц, Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
2. Карпінська, Т. С. Психологічна профілактика агресії у дошкільників : [методичні рекомендації для студентів] / Т. С. Карпінська. – Івано-Франківськ, 2011. – 50 с.
3. Карпінська, Т. С. Ефективність профілактики агресивної поведінки дошкільників засобами рухової ігрової діяльності / Т. С. Карпінська // Вісник Прикарпатського університету. Серія : Фізична культура. – 2010. – Вип. 12. – С. 66–70.
4. Лоренц, К. Агрессия / К. Лоренц. – М. : Прогресс, 1994. – 342 с.
5. Лэндрет, Г. Л. Игровая терапия: искусство отношений / Г. Лэндрет. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 368 с.
6. Назаретян, А. П. Интеллект во Вселенной: истоки, становление, перспективы. Очерки междисциплинарной теории прогресса / А. П. Назаретян / Российский открытый университет. – М. : Недра, 1991. – 222 с.
7. Паренс, Г. Агрессия наших детей / Г. Паренс. – М. : Форум, 1998. – 152 с.
8. Фрейд, З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
9. Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 354 с.
10. Baron, R. Human aggression / R. Baron. – N. Y., 1977. – 173 p.
11. Buss, A. H. The psychology of aggression / A. H. Buss. – N. Y., 1961. – 215 p.
12. Menninger, W. Recreation and mental health / W. Menninger // Psychological Review. – 1948. – V. 42. – P. 340–346.
13. Wann, D. Person perception when aggressive or nonaggressive sports are primed / D. Wann, N. Brancombe // Aggres. Behav. – 1990. – № 1. – P. 27–32.

Рецензент: кандидат психологічних наук Матейко Н. М.